प्राचीनभारतीयसंस्कृतौ गुरुशिष्यपरम्परायाञ्च सान्दीपनिमहर्षेः माहात्म्यम्

सौम्यदीपसाधुखाँः*

प्रस्तावना

भारतीयसंस्कृतिः ज्ञानस्य, धर्मस्य, सदाचारस्य च आधारभूता। अस्याः संस्कृतेः मूलाधारः भवति गुरु-शिष्यपरम्परा। अस्यां परम्परायाम् अनेके महर्षयः, आचार्याः, गुरवः च आसन्, येषां ज्ञानप्रकाशेन भारतस्य सांस्कृतिकं तथा आध्यात्मिकं जीवनं समुन्नतम् अभवत् । तेषु महर्षिः सान्दीपनिः विशिष्टस्थानं धारयति। सः केवलं वेदविद् ऋषिः नासीत्, अपि तु आदर्शः शिक्षकः, चरित्रनिर्माता, धर्मोपदेशकः च आसीत्। तस्य आश्रमे शिक्षिताः शिष्याः ज्ञानेन, विनयेन, धर्मेण, कर्तव्यपरायणतया च विश्वे प्रसिद्धाः अभवन्। विशेषतः श्रीकृष्णः, बलरामः तथा सुदामा इत्येते तस्य प्रमुखाः शिष्याः आसन्।

महर्षेः सन्दीपनेः जीवनपरिचयः

पुराणेषु तथा प्राचीनग्रन्थेषु महर्षेः सान्दीपनेः नाम आदरपूर्वकं वर्णितम्। तस्य जन्मकालः निश्चितरूपेण न ज्ञायते, किन्तु सः द्वापरयुगस्य महान् ऋषिः इति विद्वद्भिः मन्यते। सः वेदेषु, वेदाङ्गेषु, धर्मशास्त्रे, राजनीतिशास्त्रे, धनुर्वेदे, ज्योतिषे, आयुर्वेदे, व्याकरणे, तर्कशास्त्रे च प्रवीणः आसीत्। तस्य आश्रमः सन्दीपन्याश्रम इति परम्परया प्रसिद्धः। उज्जयिनी प्राचीनकाले विद्यानगरीरूपेण

* तृतीयवर्षीयच्छात्रः, संस्कृतदर्शनविभागः, रामकृष्णमिशन्-विवेकानन्द-शैक्षणिक-शोध-संस्थानम्, बेलुडमठः, हावडा, पश्चिमवङ्गः।

विख्याता आसीत्। तत्र देशस्य विभिन्नप्रदेशेभ्यः विद्यार्थिनः विद्याध्ययनार्थम् आगच्छन्ति स्म।

आश्रमजीवनम्

महर्षेः आश्रमजीवनम् अत्यन्तं नियमितम् आसीत्। सर्वे शिष्याः प्रातःकाले उत्थाय स्नानं कृत्वा सन्ध्यावन्दनं कुर्वन्ति स्म। ततः गुरोः समीपे वेदाध्ययनं, यज्ञकार्यं, गोसेवा, वनात् समित्संग्रहः, आश्रमस्वच्छता, अतिथिसत्कारः, ध्यानं, योगाभ्यासः च भवति स्म। शिक्षणस्य उद्देश्यं केवलं परीक्षोत्तीर्णता नासीत्, अपि तु शिष्यस्य सर्वाङ्गीणविकाशः आसीत्। चरित्रनिर्माणम्, आत्मसंयमः, विनयः, सत्यवादिता, परोपकारभावना, कर्तव्यनिष्ठा च शिक्षायाः प्रमुखलक्ष्याणि आसन्।

श्रीकृष्णस्य तथा बलरामस्य शिक्षणम्

भगवान् श्रीकृष्णः तथा बलरामः बाल्यावस्थायामेव महर्षेः सान्दीपनेः आश्रमं गतवन्तौ। तत्र उभौ ब्रह्मचर्यव्रतं पालयित्वा सर्वाः विद्याः अधिगतवन्तौ। पुराणेषु वर्णितम् अस्ति यत् उभौ अल्पकाले एव चतुःषष्टिकलाः शिक्षितवन्तौ।

तासु कलासु गीतम्, वादनम्, नृत्यम्, चित्रकला, शिल्पकला, धनुर्वेदः, युद्धकला, अश्वविद्या, रथचालनम्, नीतिशास्त्रम्, अर्थशास्त्रम्, ज्योतिषम्, आयुर्वेदः, व्याकरणम्, गणितम्, संवादकौशलम् इत्यादयः विषयाः समाविष्टाः आसन्। एतेन ज्ञायते यत् प्राचीनभारते शिक्षा बहुमुखिनी आसीत्।

सुदाम्नः शिक्षणम्

सुदामा अपि महर्षेः सान्दीपनेः प्रियः शिष्यः आसीत्। सः अत्यन्तं विनीतः, धर्मनिष्ठः, परिश्रमी च आसीत्। आश्रमे श्रीकृष्णस्य सुदाम्नः च मध्ये दृढा मैत्री अभवत्। तयोः मैत्री भारतीयसाहित्ये आदर्शमित्रतायाः प्रतीकत्वेन प्रसिद्धा अस्ति।

गुरुदक्षिणाया आदर्शः

विद्यासमाप्तेः अनन्तरं श्रीकृष्णः बलरामश्च गुरवे गुरुदक्षिणां दातुम् ऐच्छताम्। तदा महर्षिः सान्दीपनिः स्वपुत्रस्य समुद्रे नष्टस्य वृत्तान्तं कथयित्वा तम् आनयितुं प्रार्थितवान्। गुरोः आज्ञां शिरसि धृत्वा श्रीकृष्णः समुद्रतीरम् अगच्छत्। तत्र सः समुद्रदेवं दृष्ट्वा गुरुपुत्रस्य विषये पृष्टवान्। समुद्रदेवः अवदत्— "हे कृष्ण! पाञ्चजन्यनामा दैत्यः समुद्रे वसति। स एव तव गुरुपुत्रम् अपहृतवान् इति मम मतिः।"

ततः श्रीकृष्णः समुद्रस्य अन्तः प्रविश्य पाञ्चजन्यनाम्नः दैत्यस्य अन्वेषणम् अकरोत्। स दैत्यं दृष्ट्वा तेन सह तत्र घोरं युद्धम् अकरोत्। अन्ते श्रीकृष्णः तं दैत्यं हत्वा तस्य शरीरात् एकं दिव्यं शङ्खम् अलभत। स एव शङ्खः पाञ्चजन्यः इति प्रसिद्धः अभवत्। श्रीकृष्णः तं शङ्खं गृहीत्वा गुरुपुत्रस्य अन्वेषणं पुनः अकरोत्। ततः स यमलोकं गत्वा गुरुपुत्रं पुनः प्राप्तवान्। गुरुपुत्रं सजीवं दृष्ट्वा सान्दीपनिमुनिः अत्यन्तं प्रसन्नः अभवत्।

श्रीकृष्णः गुरुपुत्रं गुरवे समर्प्य गुरुदक्षिणां पूर्णां कृतवान्। तदा सान्दीपनिः श्रीकृष्णम् आशीर्भिः अभ्यनन्दत्। पाञ्चजन्यशङ्खस्तु तस्मादारभ्य श्रीकृष्णस्य प्रियः शङ्खः अभवत्। महाभारते कुरुक्षेत्रयुद्धे युद्धारम्भे श्रीकृष्णः तमेव पाञ्चजन्यं शङ्खं प्रदध्मौ। एषा कथा गुरुभक्तेः, श्रद्धायाः, कृतज्ञतायाश्च महतः आदर्शस्य प्रतिबिम्बभूता अस्ति।

महर्षेः शिक्षादर्शनम्

महर्षेः सान्दीपनेः मतानुसारम्—विद्या विनयेन शोभते, चरित्रम् एव मनुष्यस्य श्रेष्ठं भूषणम्, सत्यं धर्मस्य मूलम्, गुरुसेवा विद्याप्राप्तेः प्रथमं सोपानम्, आत्मसंयमः जीवनस्य महत् बलम्, ज्ञानस्य प्रयोजनं लोककल्याणम्। तस्य शिक्षापद्धतिः नैतिकशिक्षा, आध्यात्मिकता, बौद्धिकविकाशः, शारीरिकप्रशिक्षणम् इत्येषां समन्वयेन युक्ता आसीत्।

गुरुशिष्यसम्बन्धः

महर्षेः सान्दीपनेः जीवने गुरु-शिष्यसम्बन्धस्य आदर्शरूपं दृश्यते। गुरुः शिष्यं पुत्रवत् पालितवान्, शिष्याश्च गुरुम् पितृवत् आद्रियन्ते स्म। ज्ञानं केवलं ग्रन्थेभ्यः न, अपि तु गुरोः आचरणात् अपि लभ्यते इति सः प्रतिपादितवान्।

भारतीयसंस्कृतौ योगदानम्

महर्षेः सान्दीपनेः योगदानं केवलं श्रीकृष्णस्य शिक्षणपर्यन्तं न सीमितम्। तस्य आदर्शाः भारतीयशिक्षापद्धतेः मूलतत्त्वानि अभवन्। गुरुकुलव्यवस्था, अनुशासनम्, नैतिकशिक्षा, आत्मनिर्भरता, श्रमस्य महत्त्वम्, प्रकृतिसंरक्षणम्, सेवा, समता इत्यादीनां विकाशे तस्य महत्त्वपूर्णं योगदानम् आसीत्।

उपसंहारः

महर्षिः सान्दीपनिः भारतीयगुरु-शिष्यपरम्परायाः अमरः दीपस्तम्भः अस्ति। तस्य जीवनम् आदर्शगुरोः जीवनम् आसीत्। तेन प्रदत्ता शिक्षा केवलं शास्त्रज्ञानं न, अपितु जीवनं कथं जीव्यते इति बोधयति। श्रीकृष्णस्य, बलरामस्य, सुदाम्नः च चरित्रेषु तस्य शिक्षायाः प्रभावः स्पष्टतया दृश्यते। अतः महर्षिः सान्दीपनिः भारतीयसंस्कृतेः, शिक्षापरम्परायाः नैतिकजीवनस्य च शाश्वतप्रेरणास्रोतः इति निःसंशयं वक्तुं शक्यते।